

Ewa Wyka

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk

ORCID 0000-0003-3822-7377

**Święto nauki i obowiązku – popisy naukowe
w świetle pracy Katarzyny Buczek, *Rozmaite święta
zawsze winnego uczczenia godne. Uroczystości szkolne
w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wydawnictwa
Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023, ss. 230**

**A Celebration of Science and Duty – Scientific
Performances in the Times of the Commission of National
Education. Katarzyna Buczek, *Rozmaite święta zawsze
winnego uczczenia godne. Uroczystości szkolne w czasach
Komisji Edukacji Narodowej*, Wydawnictwa Uniwersytetu
Warszawskiego, Warszawa 2023, ss. 230**

The article discusses the latest book by Katarzyna Buczek entitled *Rozmaite święta zawsze winnego uczczenia godne. Uroczystości szkolne w czasach Komisji Edukacji Narodowej* (University of Warsaw Press, published in 2023). The book's author analyzes ceremonies and celebrations indicated by the Acts on the Commission of National Education, as well as ceremonies outside the Acts, that were important to school life and local communities. This review article serves as a commentary on the content of the book, which touches on the subject of public performances introduced to national and main schools reformed by the Commission of National Education. It focuses on students' performances in early modern physics, which, together with the experimental apparatus, was indicated for teaching by the Commission. The print entitled *Popisy roczne szkół większych wydziału lubelskiego w przytomności nayiaśniejszego trybunału koronnego i licznie zgromadzonych gości odprawione w lipcu 1781* (published in Lublin at unknown date) was used to portray the subject of the performances. It was quoted by Ms Buczek, but not discussed. When analyzing the knowledge of physics that was mandatory for students, attention was paid to the relevance of scientific issues and exercises in practical knowledge. These musings only act as a kind of digression and supplement to the book's content, which introduces the reader to the atmosphere and functioning of an eighteenth-century school during festivities through numerous quotes from the era. Ms Buczek's publication is scientific in nature, expanding our knowledge about schooling in the times of the Commission of National Education.

Keywords: Commission of National Education, the Statutes of the Commission of National Education, school celebrations, school ceremonies

Słowa kluczowe: Komisja Edukacji Narodowej, Ustawy Komisji Edukacji Narodowej, uroczystości szkolne, ceremonie szkolne

W 2023 r. ukazała się książka dr hab. Katarzyny Buczek *Rozmaite święta zawsze winnego uczczenia godne. Uroczystości szkolne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*. Książka wydana została przez Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Jej recenzentkami były dr hab. Katarzyna Dormus, prof. UKEN i prof. dr hab. Ewa Kula. Praca stanowi kontynuację badań prowadzonych od lat przez Autorkę, a skierowanych ku zagadnieniom szkolnych ceremonii i uroczystości, wskazanych do obchodzenia przez Ustawy Komisji Edukacji Narodowej, jak również innych uroczystości szkolnych, nie wymienionych w Ustawach.

Dr hab. Katarzyna Buczek jest związana z Zakładem Humanistycznych Podstaw Pedagogiki (Pracownia Historii Oświaty i Wychowania) Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Nie dziwi zatem, że podejmowana przez nią tematyka wpisuje się w kierunek prowadzonych przez Zakład badań. We wcześniej wydanej książce Katarzyna Buczek skupiła uwagę na obchodach uroczystości szkolnych o charakterze państwowym¹. Najnowsza jej publikacja poświęcona jest analizie uroczystości wskazanych do obchodów przez KEN, uroczystości lokalnych, okazjonalnych oraz wizyt gości ważnych dla szkoły. Autorka jest doświadczonym badaczem, co pozwala sądzić o wartościach naukowych recenzowanego dzieła. Książka, licząca łącznie z aneksem i fotografiami 228 stron, podzielona została na trzy rozdziały i tekst kończący zatytułowany *... i po świętach. Zamiast zakończenia*. Podtytuły poszczególnych rozdziałów precyzują ściślej podejmowaną tematykę. Lektura rozdziału I w większości przybliży czytelnikowi charakter uroczystości analizowanych przez Autorkę: inauguracji i zakończenia roku, ceremonii kościelnych, żałobnych, świąt patronów młodzieży, wizyt ważnych gości. Autorka przytacza i omawia treści mów wygłaszanych z tych okazji. Niektóre z omawianych tu wydarzeń szkolnych analizowane są również w dalszych rozdziałach. O gościach ponownie czytamy w rozdziale III, o popisach szkolnych w rozdziałach II i III. Ze szczególnych badań i przytoczeń treści mów głoszonych na uroczystościach czytelnik dowiaduje się, jak liczne tematy podejmowane były przez mówców, poczynając od aspektów wychowawczych poprzez naukowe, jak choćby mowy Jana Jaśkiewicza (1749–1809, s. 83,146), Wincentego Szastera (1757–1816, mowa o konieczności zakładania cmentarzy poza miastem, s. 39), Marcina Poczobuta-Odlanickiego (1728–1810, mowa o staraniu władców polski o rozwój nauki i szkół publicznych, s. 39). Do ceremonii lokalnych i okazjonalnych Autorka zalicza „uroczystości zalecane przez Komisję i obchodzone na całym terytorium Rzeczypospolitej oraz święta ważne dla danej szkoły i lokalności społecznej” (rozdział II, s. 69). W ramach tej tematyki znajdujemy cytaty i obszerne opisy

¹ K. Buczek, *Nadawać duszom kształt narodowy. Święta o państwowym charakterze w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 2021.

oracji okolicznościowych, opisy wręczania medali Diligentiae, opisy obchodów świąt religijnych w szkołach w różnych regionach Rzeczypospolitej. Otrzymujemy obraz różnorodności tych ceremonii w zależności od szkoły, jej poziomu, patronów, fundatorów i środowiska lokalnego. Wśród wielu przytoczonych przykładów oracji znajdujemy m.in. dysertacje fizyka Szkoły Głównej Koronnej księdza Andrzeja (Jędrzeja) Jana Kantego Trzcńskiego (1749–1823), wygłoszone podczas corocznych obchodów powołania pierwszej szkoły wyższej w Polsce (1364). W 1786 r. Andrzej Trzcński mówił o trzęsieniu ziemi, które miało miejsce w Krakowie², a w 1789 r. omawiał działanie eudiometru, ważnego fizykochemicznego przyrządu do badań składu powietrza, a w szczególności eksperymentalnego wyznaczania zawartości „dobrego powietrza” czyli tlenu (s. 83; mowa także o rozwoju nauk wyzwolonych i mechaniki z okazji wizyty monarchy w 1787 r., s. 146). Były to mowy, co należy zaznaczyć, głoszone do środowiska akademickiego Szkoły Głównej Koronnej, a więc wykształconych odbiorców. Warto pamiętać, że tradycja oracji rocznicowych jest na Uniwersytecie Jagiellońskim kontynuowana. Z inicjatywy prof. Franciszka Ziejki (1940–2020) corocznie w dniu 26 lipca, w rocznicę pierwszego wykładu na Akademii Krakowskiej w 1400 r., ma miejsce uroczyste „Śniadanie Profesorskie” wraz z okolicznościowym wykładem.

Z kilkunastu przywołanych przez Autorkę opisów wizyt ważnych osobistości w szkołach (rozdział III), wyłowić można pojedyncze informacje o prezentowanych demonstracjach fizycznych, zwiedzaniu gabinetów instrumentów dydaktycznych (tzw. muzeów) i obserwatoriów astronomicznych, przede wszystkim w szkołach głównych (s. 126–128, 145–147 i in.). Kilkakrotnie, w różnych częściach książki, przy omawianiu poszczególnych uroczystości Autorka przekazuje informacje o odbywanych popisach (egzaminach publicznych), o ich charakterze, przebiegu i tematyce. Informacje o popisach przewijają się przez całą książkę. K. Buczek wspomina również o tradycji, z której się one wywodzą, odnosząc się do szesnastowiecznej „szkoły w Strasburgu prowadzonej przez Jana Sturma” (*Zamiast wstępu*, s. 17)³. Chodzi oczywiście o Jea-

² A.J.K. Trzcński, *Dysertacja o trzęsieniu ziemi na rocznicę założenia Akademii Krakowskiej od Kazimierza Wielkiego w roku 1786 na sesji publicznej w roku 1786 przez Andrzeja Trzcńskiego w teyże Akademii, Filozofii, w Strassburskiej, Medycyny Doktora i Profesora Fizyki Experimentalnej w Szkole Głównej Koronnej. Na Sali Jagiellońskiej Czytana*, Kraków 1787; *Opisanie Przyczyn Fizycznych Trzęsienia Ziemi / przez Andrzeja Trzcńskiego w teyże Akademii, Filozofii, w Strassburskiej, Medycyny Doktora i Profesora Fizyki Experimentalnej w Szkole Głównej Koronnej. Na Sali Jagiellońskiej Czytana*, Kraków 1787.

³ K. Buczek, *Rozmaite święta zawsze winnego uczczenia godne. Uroczystości szkolne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 2023, s. 17; eadem, *Między egzaminem a widowiskiem. Uczniowskie popisy publiczne na przykładzie Gimnazjum/Liceum Wołyńskiego*, „Pamiętnik Teatralny” 2017, t. 66, z. 1–2; s. 50–51.

na Sturma (1507–1589), wybitnego protestanckiego humanistę, nauczyciela retoryki i dialektyki w paryskim Collège Royal (późniejszy Collège de France). Ze względu na działalność na rzecz jedności protestantów, kościołów reformatorskich i katolików zmuszony był opuścić Paryż (1537). Uczony osiedlił się w Strasburgu, jednym z głównych bastionów reformacji protestanckiej. W 1532 r. miasto stało się protestanckie z przynależnością do wyznania augsburskiego. Było ono wówczas ważnym ośrodkiem europejskiego humanizmu, jednym z wczesnonowożytnych ośrodków drukarstwa. Dnia 22 marca 1538 r., na zlecenie władz miasta, otwarto w Strasburgu nowoczesną szkołę teologiczną Haute-École („Gimnase”) według koncepcji Jeana Sturma i pod jego rektoratem. Z czasem gimnazjum stopniowo rozwijało się w akademię i uniwersytet, aż w końcu w 1631 r. stało się Uniwersytetem Królewskim. Szkoła Sturma jest prekursorką dzisiejszego Uniwersytetu Strasburga (Université de Strasbourg)⁴. W nowoczesnym programie edukacyjnym to właśnie Jean Sturm wprowadził publiczne egzaminy uczniów. Model tej protestanckiej szkoły strasburskiej przejęły szkoły europejskie, w tym polskie szkoły protestanckie.

Na ziemiach polskich uroczyste rozpoczęcia i zakończenia roku akademickiego wprowadziły w XVIII w. szkoły pijarskie i jezuickie. W ramach reformy szkolnictwa przeprowadzonej przez KEN tradycje te zachowano oraz rozszerzono o inne uroczystości. Autorka drobiazgowo je analizuje. Wydaje się, że więcej uwagi można byłoby poświęcić popisom z nauk przyrodniczych, towarzyszącym szkolnym uroczystościom. Autorka nie wnika w ich tematykę. Wskazuje ją wprawdzie kilkakrotnie w różnych miejscach książki przy okazji omawiania wybranych ceremonii i wizyt, ale nie omawia jej szczegółowo⁵. Nie taki zresztą cel został książce postawiony. Warto więc bliżej przyjrzeć się, jak przebiegały te egzaminy/popisy, w szczególności sprawdzające stan nabytej wiedzy z filozofii przyrody. Proponuję poddać analizie jeden przedmiot tych egzaminów, a mianowicie fizykę nowożytną. Uzasadniam wybór tej tematyki faktem, że właśnie wiedza fizyczna, rodzaj *novum* (jako nauka nowożytna), została wprowadzona do programu kształcenia w szkołach narodowych i głównych KEN. Co więcej, wprowadzono ją z dostępnym wówczas aparatem/zapleczem eksperymentalnym, czyli nauczaniem poprzez obserwację zjawisk fizykochemicznych w drodze eksperymentów. Doświadczenia fizyczne stanowiły także element publicznych egzaminów. Pojawiają się więc pytania, jaką wiedzę uczniowie mieli obowiązek posiąść, jakie eksperymenty mogły być przez nich wykonywane podczas popisów i jakie było ich znaczenie?

⁴ *University of Strasbourg. A Brief History*, en.unistra.fr/about-us/our-history-and-heritage/a-brief-history [20.10.2024].

⁵ Nie uściśla również treści publicznych pokazów w jednym z ostatnich swych artykułów na ten temat: K. Buczek, „Niemale czyniły ukontentowanie [...] doświadczenia”. *Widowiskowa prezentacja nauki w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2023, t. 60, s. 11–31.

Źródłem tych informacji są dokumenty z epoki, które przytacza Autorka. Przykładem mogą być raporty z egzaminów publicznych w szkołach lubelskich⁶. Autorka cytuje druk z 1781 r. zatytułowany *Popisy roczne szkół większych wydziału lubelskiego w przytomności nayaśniejszego trybunału koronnego i licznie zgromadzonych gości odprawione w miesiącu lipcu 1781* (rozdział I, s. 63 i in.). Szersze rozwinięcie treści egzaminów, w tym doświadczeń, przedstawia także Zygmunt Kukulski w artykule *Pierwsze popisy publiczne w Szkole Wojewódzkiej Lubelskiej za czasów Komisji Edukacyjnej*⁷. W systemie klas I–VI egzaminy publiczne z fizyki składali uczniowie klasy V (O powszechnych ciał własnościach, O ogniu, O powietrzu, O brzmieniu czyli Dźwięku, O Elektryczności, O Kolorach, O Rzeczach Napowietrznych Ognistych i in.) oraz klasy VI (Hydraulika, Hydrostatyka, Z wiadomości o Człowieku). Wiedza uczniów klasy V sprawdzana była ze znajomości praw Izaaka Newtona („Które są reguły od Newtona przepisane, ażeby podług nich, w tej umiejętności postępując, można odnieść te pożytki, które ona ofiaruje?”⁸). W egzaminowaniu wiedzy z różnych działów fizyki uczniowie musieli wykazać się znajomością kilku ówczesnych przyrządów fizycznych. Pytani byli np. o *Pyrometrum* (obecnie dylatometr, O Ogniu), znany od 1731 r. przyrząd do badania rozszerzalności cieplnej wzdłużnej metali, jak również o znaczenie eksperymentów prowadzonych przez jego wynalazcę, Pietera van Musschenbroeka (1692–1761). Był on wybitnym niderlandzkim fizykiem i konstruktorem przyrządów naukowych⁹. Odpowiadali też na pytania o ciepłomiary (*Thermometra*), ich wynalazców i zastosowania tych przyrządów. W podobnym ujęciu komentowali użycie powietrzniomiaru (*Barometrum*)¹⁰. Wymagana była również znajomość budowy i kolejnych udoskonaleń jednego z najważniejszych przyrządów przełomu XVII i XVIII w. – pompy próżniowej, czyli wiatrociągu (*Antila Pneumatica*). Pompa próżniowa, skonstruowana w drugiej połowie XVII w. przez Roberta Boyle’a (1627–1691) i Roberta Hooke’a (1635–1702), a modyfikowana przez Francisa Hauksbeego (1660–1713) i Denisa Papina (1647–1714), była wówczas podstawowym narzędziem

⁶ *Popisy roczne szkół większych wydziału lubelskiego w przytomności nayaśniejszego trybunału koronnego i licznie zgromadzonych gości odprawione w miesiącu lipcu 1781*, Lublin brw.

⁷ Z. Kukulski, *Pierwsze popisy publiczne w Szkole Wojewódzkiej Lubelskiej za czasów Komisji Edukacyjnej*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku czci J.E. Ks. Bpa Mariana Fulmana*, Lublin 1939, s. 133–178.

⁸ *Popisy roczne, Klasa V, Z Fizyki. Ogólne Wiadomości, III*.

⁹ Pyrometr (dylatometr) został skonstruowany przez wybitnego fizyka i konstruktora przyrządów w Lejdzie, Pietera van Muschenbroeka, w 1731 r. Przyrząd używany był wówczas do celów praktycznych przez zegarmistrzów, pomocny w doborze składu chemicznego prętów na wahadła o jak najmniejszej rozszerzalności cieplnej wzdłużnej.

¹⁰ Jan Koc, tłumacząc z łaciny podręcznik Michała Jana Hubego, używa określeń ciężkomierz (*Barometrum*), s. 194 i gęstomierz (*Manometrum*) s. 196. J.M. Hube, *Wstęp Do Fizyki dla Szkół Narodowych*, tłum. J. Koc, Kraków 1783.

do badań nad gazami. Już w XVIII w. umożliwiła pierwsze obserwacje wyłado-
wań elektrycznych w rozrzedzonych gazach. W XIX w. wydajniejsze pompy
próżniowe (już o innej konstrukcji) służyły do opróżniania rurek spektralnych
i lamp rentgenowskich, przyczyniając się w konsekwencji do rozwoju medycyny
i badań nad budową materii. Ten ważny instrument oraz eksperymenty
z jego użyciem włączone były w program nauczania fizyki nowożytnej. Pompy
próżniowe, instrumenty kosztowne i wymagające znacznych umiejętności
konstrukcyjnych, znajdowały się w gabinetach obu szkół głównych, w szkole
w Grodnie, Lublinie (jak wynika z analizowanego raportu¹¹) oraz w szkole
bazylianów w Brześciu Litewskim¹². Wiadomo również, że były one wykonywane
w Wilnie¹³. Praktyczny charakter miały pytania z zakresu elektrostatyki,
w szczególności konstrukcji piorunochronów. Uczniowie winni byli znać
treść poglądów sławnego wówczas francuskiego fizyka, Jeana-Antoine`a Nol-
leta (1700–1770), na budowę piorunochronu oraz koncepcję tego urządzenia
(1760) autorstwa jego pierwszego konstruktora, Beniamina Franklina (1707–
1790). Nollet uważał, że końcowym elementem piorunochronu powinien być
tępy pręt lub nawet kula. Franklin był słusznie przekonany, że winien być
zaostrowany pręt¹⁴. Nie pytano (a więc i nie uczono tego) o wcześniejszą kon-
strukcję (1754), czyli prototyp piorunochronu (*Machina Meteorologica*) autor-
stwa czeskiego eksperymentatora z elektrycznością statyczną, Václava Prokopa
Diviša (1698–1765)¹⁵. Kolejne zastosowanie zjawisk elektrostatyki, o które
uczniowie klasy V byli pytani, dotyczyło skuteczności ładunków elektrycznych
w uśmierzaniu różnych dolegliwości zdrowotnych, jak podagra, apopleksja,
paraliż (były to pierwsze próby elektroterapii)¹⁶. W szkołach lubelskich nie eg-
zaminowano uczniów ze znajomości popularnych i stosowanych już wówczas

¹¹ Gabinety dydaktyczne szkół narodowych z czasów KEN nie zostały jak dotychczas przeba-
dane i opisane.

¹² D. Wereda, *Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim*, „Roczniki Humanistyczne” 2018,
t. 66, nr 2, s. 130.

¹³ Najstarsza zachowana w kraju pompa próżniowa datowana jest na 1754 r. Pochodzi z pierw-
szego Gabinetu Fizycznego Szkoły Głównej Koronnej i jest obecnie eksponowana w Muzeum UJ.

¹⁴ P. Heering, O. Hochadel, D.J. Rhees, *Playing with Fire: Histories of the Lightning Rod*, „Tran-
sactions of the American Philosophical Society” 2009, t. 99, nr 5, s. 290; E.Ph. Krider, *Benjamin
Franklin and Lightning Rods*, „Physics Today” 2006, 59 (1), s. 42–48; J.A. Nollet, *Lectures in exper-
imental philosophy*, tłum. J. Colson, London 1752.

¹⁵ J. Mikes, M. Efmertová, *Development of Lightning Rod for Lightning Protection Standard in
Europe, especially in Czech Lands*, „Journal of Electrostatics” 2013, t. 71, z. 3, s. 597–601.

¹⁶ *Klasa V Szkół Większych Wydziału Lubelskiego. Popis Roczny Uczniów z Nauki Moralnej,
Fizyki, Astronomii, Algiebr i Historii Naturalnej o rzeczach kopalnych. Pod Dozorem M. Józefa Ja-
nuszowicza Akademika, 1781*, [w:] *Popisy roczne szkół większych wydziału lubelskiego w przytomności
nayaśniejszego trybunału koronnego i licznie zgromadzonych gości odprawione w miesiącu lipcu 1781*,
Lublin brw.

instrumentów, które znajdowały się w większości gabinetów, jak elektroskopy i butelki lejdejskie¹⁷. Nawiązaniem do wiedzy naukowej sprzed odkryć praw chemicznych Antoine'a Laurenta de Lavoisiera (1743–1794), czyli poglądów Paracelsusa (1493–1541)¹⁸, było zaskakujące pytanie o kamień filozoficzny, jego wyjaśnienie i skuteczność. Nie rozwijając już szerzej programu popisów klasy VI, wskazać należy, że obejmowały one wiedzę użytkową z zakresu mechaniki (maszyny proste), hydrostatyki (prawo Archimedes), hydrauliki (pompy ssące i tłoczące, sikawki).

Zamykając dygresję poświęconą naukowej stronie popisów, nasuwa się jeszcze kilka uwag. W systemie ówczesnego nowoczesnego nauczania filozofii przyrody ważne było utylitarne zastosowanie nabywanej wiedzy. Autorka zwraca na to uwagę kilkakrotnie. Już w niższych klasach przekazywano uczniom wiedzę praktyczną i nauczano tych osiągnięć nauki, które mogły znaleźć zastosowanie w życiu codziennym, np. klasa III szkół lubelskich w 1781 r. w czasie egzaminu z początków geometrii odpytywana była m.in. z wiedzy o mierzeniu powierzchni figur. Uczniowie klasy IV, na egzaminach w ramach tematu „Przystosowanie do działań praktycznych z geometrii i trygonometrii” odpowiadali na pytania o użycie stolika mierniczego (*Mensula Praetoriana*), kątomierza (*Astrolabium*¹⁹), o sposób wykonania pomiarów odległości do miejsc dostępnych i niedostępnych, jak zmierzyć wysokość wzgórza i o podobne problemy miernicze. Na egzaminach klasy IV pojawiły się już zadania praktyczne do rozwiązania, jak choćby przeliczenie ilości cegieł na daną długość muru, pomiary objętości naczyń, umiejętność posługiwania się przenośnikiem i cyrklem proporcjonalnym²⁰.

Przybliżony powyżej, a cytowany przez Autorkę tekst *Popisy roczne...*, jest też przykładem próby tworzenia polskiej terminologii z zakresu filozofii przyrody. W tematach popisów z geografii astronomicznej klasy III znajdujemy polskoję-

¹⁷ O stanie wiedzy z zakresu elektryczności w XVIII w. zob. J.L. Heilbron, *Electricity in the 17th and 18th Centuries: A Study of Early Modern Physics*, Mineola, N.Y. 1999.

¹⁸ Właściwe nazwisko Phillippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim – najważniejszy obok Andreeasa Libaviusa przedstawiciel jatrochemii.

¹⁹ Pod nazwą *Astrolabium* znany jest skomplikowany przyrząd matematyczny służący do obserwacji i przeliczeń astronomicznych (astrologicznych). Z racji uniwersalnej konstrukcji służył także do wyznaczania zmian kątowych, np. przy wyznaczaniu traktów, w pracach topograficznych, w budownictwie (architekturze).

²⁰ *Stolik* mierniczy znajdował się również w wyposażeniu szkoły bazylikańskiej w Brześciu Litewskim, co odnotowuje D. Wereda, *Działalność bazylianów*, s. 130.

²⁰ Przenośnik i cyrkiel proporcjonalny były ówczesnie narzędziami niezbędnymi przy wykonywaniu map. Cyrkiel proporcjonalny, znany od XVI w., to uniwersalny przyrząd do przeliczeń opartych na proporcji, stosowany w wielu dziedzinach nauki i praktyki, np. w miernictwie, architekturze, balistyce czy matematyce.

zyczne, a nie łacińskie określenia, jak np. równonocnik (*Aequator*), ziemiokres (*Horizon*), czy obręczę przybiegunne (*Circuli polares*)²¹. Nazw tych nie używał jednak Jan Koc, kiedy tłumaczył z łaciny dla KEN dwa podręczniki do fizyki Michała Jana Hubego²².

Warto zadać pytanie o naukowy walor popisów i ich recepcję. Zwięzłej odpowiedzi Autorka udziela w rozdziale zamykającym recenzowaną książkę (... *i po świętach. Zamiast zakończenia*). Katarzyna Buczek uznaje, że „Trudno określić, na ile widzowie popisów czy uczestnicy publicznych sesji w Szkołach Głównych byli w stanie zrozumieć treści naukowe wystąpień uczniów i profesorów, a na ile traktowali te wydarzenia tylko jako widowisko. Publiczne omawianie zagadnień naukowych, szczególnie, gdy było połączone z prezentowaniem doświadczeń przyciągało licznych słuchaczy, wzbudzało zainteresowanie, ukazywało szkołę jako miejsce, w którym dzieją się ciekawe rzeczy. I chociaż może nie wszyscy byli w stanie przyswoić płynący przekaz na poziomie naukowym, to zapewne dla części uczestników miało to walor poznawczy” (s. 167).

Ograniczę tu swój komentarz do stwierdzenia, że niewiele się w takim spojrzeniu zmieniło w dzisiejszej rzeczywistości. Myślę tu o otwartych wykładach popularnonaukowych, współcześnie oferowanych przez szkoły wyższe i towarzystwa naukowe, a także o popularnych festiwalach nauki, o zrozumiałości ekspozycji typu *hands-on* w licznych centrach nauki. Łudzaco przypominają one sposoby popularyzacji wiedzy w czasach oświecenia. Interesującym zagadnieniem badawczym jest recepcja ówczesnie (jak i współcześnie) przekazywanej wiedzy w powyższych formach popularyzatorskich. Publiczne pokazy fizycznych eksperymentów były intelektualną rozrywką elit społecznych w osiemnastowiecznej Europie. Np. w Anglii organizowano je w salach teatralnych w czasie Wielkiego Postu, kiedy nie wystawiano sztuk teatralnych. Pokazy przekładały się na tworzenie gabinetów z przyrządami fizycznymi i astronomicznymi w arystokratycznych pałacach. Demonstratorzy wędrując po Europie, prezentowali eksperymenty fizyczne i oferowali zakup instrumentów. Docierali oni również do Polski, oferując spektakularne przyrządy i pokazy z ich użyciem²³. Choć tego typu widowiska cieszyły się w kraju zainteresowaniem, nie przyczyniały się do

²¹ *Klasa III Szkół Większych Wydziału Lubelskiego. Popis Roczny Uczniów z Nauki Chrześcijańskiej i Moralnej, Języka Łacińskiego, Geografii i Historii Powszechnej, Początków Geometrii i Wiadomości o Roslinach i Robocie Ogrodniczej pod dozorem M. Franciszka Scheidta Akademika*, 1781, [w:] *Popisy – Klasa III Z Geografii Powszechnej, VIII, XV, XtX*.

²² M.J. Hube, *Wstęp do Fizyki*; idem, *Fizyka dla szkół narodowych*, tłum. J. Koc, Kraków 1792; M. Bąk, *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 130, Wrocław 1984.

²³ E. Wyka, *...ciekawym widzieć i wiedzieć skutki, czyli dzieje i znaczenie kolekcji przyrządów naukowych Stanisława Augusta*, Kraków 2015, s. 162.

powstawania arystokratycznych gabinetów naukowych, z wyjątkiem nielicznych kolekcji przyrodniczych²⁴.

Podsumowując, recenzowana książka Katarzyny Buczek daje nam obraz różnorodności ceremonii szkolnych wskazanych Ustawami Komisji Edukacji Narodowej. Licznie przytaczanymi cytatami, Autorka prowadzi czytelnika do wybranych szkół Rzeczypospolitej w dniach dla nich ważnych i wyjątkowych. Wprowadza nas w ten sposób w atmosferę ówczesnej szkoły. Dostajemy wszechstronny obraz życia szkolnego, poczynając od klasycznych obowiązków szkolnych jak sprawdziany wiedzy, kontrole wizytatorów, do bytności monarszych, wizyt fundatorów i specjalnych osobistości, pogrzebów nauczycieli i uczniów i in. Po wielokroć przywoływane te same fakty przenikają poprzez treści poszczególnych rozdziałów, otrzymując w ten sposób odpowiednią do tematyki rozdziału interpretację. Można wymienić np. kilkakrotnie przywoływaną obecność króla na szkolnych uroczystościach czy królewskie wizytacje lub podróż monarchy do Kaniowa i jego wizytę w szkole bazylikańskiej (s. 54–55, 128–135, 145–147, 167 i in.). Otrzymujemy w ten sposób obrazy zaczerpnięte z wybranych szkół. Cenna byłaby informacja, czy był to subiektywny wybór szkół przez Autorkę, czy wynik dostępności materiału źródłowego na obecnym etapie badań. Szczególnie cenne jest przedstawienie bogatego i dobrze zinterpretowanego materiału z badań w archiwach wileńskich i kijowskich. Książka bez wątpienia jest opracowaniem naukowym opartym na źródłach z epoki. Trudno wskazać, której uroczystości Autorka poświęca najwięcej uwagi, a więc, które ceremonie uznaje za najważniejsze. Być może taki osąd nie jest potrzebny, a doniosłość ceremonii zależała od okoliczności. W swej pracy Katarzyna Buczek wykorzystuje „niepoddawane dotąd gruntownej analizie teksty szkolnych mów oraz utworów okolicznościowych” w kontekście ich znaczenia w procesie wychowawczym (*Od autora*, s. 8). Bez wątpienia, uroczystości szkolne były (zresztą, tak jak w naszych czasach) ważnym czynnikiem wychowania społecznego i kulturowego, budowy wspólnoty, identyfikacji z lokalną i narodową społecznością. Wydaje się, że mimo upływu kilkuset lat, w ceremoniach szkolnych niewiele się zmieniło (może z wyjątkiem publicznych popisów).

---

²⁴ Ważną kolekcją przyrodniczą były zbiory Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach. Zob. I. Arabas, *Losy kolekcji książkowej Anny Jabłonowskiej na podstawie dokumentów z Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w St. Petersburgu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2009, t. 54, nr 2, s. 95–108; M. Mencfel, *Skarbce natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturalistów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII*, Warszawa 2010.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Hube M.J., *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych*, tłum. J. Koc, Kraków 1783.
- Hube M.J., *Fizyka dla szkół narodowych*, tłum. J. Koc, Kraków 1792.
- Nollet J.A., *Lectures in Experimental Philosophy*, tłum. J. Colson, London 1752.
- Popisy roczne szkół większych wydziału lubelskiego w przytomności nayiaśniejszego trybunału koronnego i licznie zgromadzonych gości odprawione w miesiącu lipcu 1781*, Lublin brw.
- Trzciniński A.J.K., *Dyssertacya o trzęsieniu ziemi na rocznicę założenia Akademii Krakowskiej od Kazimierza Wielkiego w roku 1786 na sesyi publiczney w roku 1786 przez Andrzeja Trzcinińskiego w teyże Akademii, Filozofii, w Strassburskiej, Medycyny Doktora i Professora Fizyki Experymentalney w Szkole Główney Koronney. Na Sali Jagiellońskiej Czytana*, Kraków 1787.
- Trzciniński A.J.K., *Opisanie Przyczyn Fizycznych Trzęsienia Ziemi / przez Andrzeja Trzcinińskiego w teyże Akademii, Filozofii, w Strassburskiej, Medycyny Doktora i Professora Fizyki Experymentalney w Szkole Główney Koronney. Na Sali Jagiellońskiej Czytana*, Kraków 1787.

Literatura przedmiotu

- Arabas I., *Losy kolekcji książkowej Anny Jabłonowskiej na podstawie dokumentów z Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w St. Petersburgu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2009, t. 54, nr 2, s. 95–108.
- Bąk M., *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 130, Wrocław 1984.
- Buczek K., *Między egzaminem a widowiskiem. Uczniowskie popisy publiczne na przykładzie Gimnazjum/Liceum Wołyńskiego*, „Pamiętnik Teatralny” 2017, t. 66 z. 1–2, s. 49–66.
- Buczek K., *Nadawać duszom kształt narodowy. Święta o państwowym charakterze w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 2021.
- Buczek K., *Rozmaite święta zawsze winnego uczczenia godne. Uroczystości szkolne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 2023.
- Buczek K., *Niemate czyniły ukontentowanie [...] doświadczenia. Widowiskowa prezentacja nauki w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2023, t. 60, 2023, s. 11–31.
- Heering P., Hochadel O., Rhees D.J., *Playing with Fire: Histories of the Lightning Rod*, „Transactions of the American Philosophical Society” 2009, t. 99, nr 5, s. 290.
- Heilbron J.L., *Electricity in the 17th and 18th Centuries: A Study of Early Modern Physics*, Mineola, N.Y. 1999.

- Kukulski Z., *Pierwsze popisy publiczne w Szkole Wojewódzkiej Lubelskiej za czasów Komisji Edukacyjnej*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku czci J.E. Ks. Bpa Mariana Fulmana*, Lublin 1939, s. 133–178.
- Krider E.Ph., *Benjamin Franklin and Lightning Rods*, „Physics Today” 2006, t. 59 (1), s. 42–48.
- Mencfel M., *Skarbcze natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturalistów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII*, Warszawa 2010.
- Mikes J., Efmertová M., *Development of Lightning Rod for Lightning Protection Standard in Europe, especially in Czech Lands*, „Journal of Electrostatics” 2013, t. 71, z. 3, s. 597–601.
- Wereda D., *Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, t. 66, nr 2, s. 113–140.
- Wyka E., *...ciekawym widzieć i wiedzieć skutki, czyli dzieje i znaczenie kolekcji przyrządów naukowych Stanisława Augusta*, Kraków 2015.

Strony internetowe

University of Strasbourg. A Brief History,
en.unistra.fr/about-us/our-history-and-heritage/a-brief-history

Prof. dr hab. Ewa Wyka, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN. Zainteresowania badawcze: historia nauk matematyczno-przyrodniczych, historia i ewolucja instrumentarium naukowego, arystokratyczne i akademickie kolekcje przyrządów naukowych XV–XX w., wytwórczość przyrządów naukowych, muzealnictwo nauki i techniki. Projekty badawcze: *Narodowy inwentarz historycznych przyrządów naukowych*, finansowany przez NCN (2018–2023). Najważniejsze publikacje (wybór): *...Ciekawym wiedzieć i wiedzieć skutki... czyli dzieje i znaczenie kolekcji przyrządów naukowych Stanisława Augusta*, Kraków 2015; *Artefakty nauki. Historyczne przyrządy naukowe w zbiorach polskich muzeów*, Warszawa 2023.

Data zgłoszenia: 13 września 2024 r.

Data przyjęcia do druku: 5 grudnia 2024 r.